

*Леонід Володимирович ТИМОШЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент, завідувач
кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка*

МАЛОВІДОМЕ З УНІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІПАТІЯ ПОТІЯ

Іпатій Потій (в миру Адам) народився 12 серпня 1541 р. у Рожанці на Берестейщині і прожив довге, наповнене бурхливими подіями життя. Біографів Іпатія приваблює передусім його унійна діяльність, оскільки Берестейська унія 1596 р. трактується в літературі саме як Потієва унія, а її творець одержав титул апостола унії. Дослідники виокремлюють в унійній діяльності І.Потія кілька періодів: 1) 1588-1593 рр. – світський; 2) 1593-1596 рр. – православно-єпископський; 3) 1596-1600 рр. – уніатсько-єпископський; 4) 1600-1613 рр. – митрополічий. Останній був вершиною його діяльності: завдяки наполегливості та кипучій енергії і цілеспрямованій боротьбі митрополита уніатська церква здобула собі право на місце в тогочасній конфесійній структурі суспільства.

- В унійній діяльності постаті вирізняються наступні аспекти:
- програмно-теоретичний чи ідеологічний,
 - організаційно-практичний,
 - літературно-публіцистичний,
 - богословсько-пастирський.

З огляду на відсутність повноцінної наукової біографії І.Потія наголошуємо, що жодна з названих проблем не знайшла поки що цілісного висвітлення. Крім того, деякі моменти біографії апостола унії, які обросли легендарними свідченнями ще в минулому, не завжди знаходять підтвердження документальними джерелами. Прикладом є легенда про виняткові військові заслуги та хоробрість Іпатія під час штурму С.Баторієм Полоцька, коли він нібито першим видерся на міський мур. Цей міф слушно спростував І.Франко, проте він продовжує побутовати в літературі. Свого часу К.Студинський стверджував, що нібито Потій першим почав називати православну церкву “наливайковою”, а православних – “наливайками”.

Насправді пріоритет у цьому належить не Потієві, а Рагозі, який ще 1598 р., у момент боротьби з Н.Туrom за Печерський монастир, уживав згадану термінологію.

Серед біографій І.Потія вирізняються праці І.Савицького, М.Чубатого, О.Левицького, Н.Трипольського, Я.Дзенгелєвського та А.Пекаря, написані в різний час. Доходимо невтішного висновку про те, що новітня література породжує нові міфи. Так, починаючи з публікацій С.Плохія та С.Сеник (1993 р.), в історіографії утвердилось вельми сумнівне положення про пріоритет І.Потія в публікації першого писемного джерела з історії України (йдеться про опублікування ним 1605 р. листа київського митрополита Мисаїла до папи Сикста), хоча історикам церкви добре відомо, що ще 1591р. М.Рагоза надрукував у Львівській братській друкарні два документи: окружний лист патріарха Єремії і свою грамоту. Загалом же публікація документів з історії України почалася ще в середині XVI ст., у період зародження та розквіту українсько-білоруського книгодрукування. У зв'язку з цим потребує уточнення твердження С.Плохія про те, що українська археографія бере свій початок з полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст.

Варто також зауважити, що з поля зору дослідників чомусь постійно випадає величезна писемна спадщина І.Потія, яка, окрім відомих полемічних творів, нараховує більше ста одиниць документів, серед котрих є чимало неопублікованих. Це передусім листи до К.Острозького, М.Радзивілла, М.Рагози, Л.Сапєги, папи Климента VIII, численні грамоти, укази, надання, фундуші, протести до різноманітних судових органів. Вочевидь, ця частина його спадщини, яка збереглась, є лише видимою часткою всього того, що характеризує І.Потія як політичного діяча і церковного ієрарха. Нам відомо також про три невідомі рукописні біографії митрополита.

Спроби об'єктивної оцінки діяльності І.Потія беруть свій початок з полемічної літератури. Зокрема, автор "Перестороги" відзначав подвижництво і чуйність єпископа І.Потія, а також його невтручання у світські справи. Згадану характеристику "Перестороги", в цілому неприхильної до ієрарха, помітив І.Франко в праці "З історії Берестейського собору 1596 р."

Принагідно зауважимо, що І.Франкові належить чимало унієзнавчих праць, які заслуговують спеціального розгляду. Тут зазначимо, що в ранній період творчості дослідник вдавався до загалом ненаукових характеристик творців унії, називаючи їх “коноводами”, зокрема, І.Потія – “чоловіком хоч і вченим, але без характеру, брехливим і хитрим”, проте він незмінно відзначав його літературний талант і гарячість переконань. У спеціальній праці “Життя й літературна діяльність Іпатія Потія” (1914) І.Франко виступив проти апологізації постаті в літературі, зокрема К.Студинським. Критикував він і М.Грушевського, в працях котрого діяльність митрополита “втопилась” у “морі” історичних подій та суспільно-політичних відносин.

Не зупиняючись на проблемі об’єктивності Франкової оцінки Берестейської унії, зазначимо, що він прагнув до наукової безсторонності, до трактування події “без гніву і пристрасті”. У науковому відчиті 1894 р. він говорив, що унія була потребою “загальновідчутною”, але реалізація її не досягла мети. Франкові були незрозумілі причини, внаслідок котрих унія привела не до об’єднання, а до “роздвоєння” Русі [10; 128].

Історична наука кінця ХІХ – початку ХХ ст. була неспроможною пояснити багатьох загадок Берестейської унії, у тому числі й діяльність її творців. Навіть такий велетень історичної думки, як Михайло Грушевський, не зміг з’ясувати глибинного коріння унійного процесу, незрозумілого Франкові. Так, в “Історії України-Руси”, незважаючи на блискучі проблиски позаконфесійного наукового мислення, переважає все-таки концепція “зрадництва” ієрархії руської церкви, а Іпатій Потій характеризується як “відщепенець”. Хоча М.Грушевський і не заперечував І.Потія як видатної особистості, проте він зміг уникнути згаданої термінології лише в п’ятому томі “Історії української літератури”, де він зробив досить вдалу спробу об’єктивної оцінки постаті.

М.Грушевський та інші сучасні йому дослідники цілком справедливо вважали Іпатія Потія головним “протомотором” унійної програми та заходів руської ієрархії. Конкретизуючи це засадниче твердження, наголошуємо на думці, що І.Потій є одним із головних вірогідних авторів унійної програми руської церкви, в генезі яких

помітне місце належить творові “Унія”, датованому 1595 р. і традиційно приписуваному І.Потієві. В “Унії” викладено п’ять положень-артикулів: про походження Святого Духа “від Отця через Сина”, чистилище, примат папи римського, новий календар, про антихриста [5; 119, 121]. За винятком останнього, вони ввійшли до остаточних умов унії, представлених королеві і римській курії. Крім того, автор висунув ще одну умову – збереження і непорушність служби Божої, святих сакраментів і церемоній руської церкви. Він був переконаний у тому, що артикули віри, обряди і церемонії східної церкви “вцале зостанут и по старому все отправатися будет, без всякого нарушеня”. В остаточних умовах – 33-х артикулах унії – це загальне положення знайшло своє докладне пояснення та обґрунтування, в тому числі й запропоноване І.Потієм флорентійське трактування походження Святого Духа.

Сучасному унієзнавству практично нічого не відомо про те, як саме укладались остаточні умови унії, підписані 1 червня 1595 р. Їх підписали М.Рагоза, І.Потій, К.Терлецький, Л.Пелчицький та І.Гоголь, печаток же на документі вісім, у тому числі й Г.Балабана та Д.Збируйського. П.Жукович звернув свого часу увагу на досить дивний порядок підписів, а також на відсутність підписів інших владик [3; 135]. М.Грушевський припускав, що це, можливо, пояснюється тим, що артикули списали пізніше і в поспіху не встигли зібрати решти підписів, а, можливо, існувала і якась опозиція [2; 589].

Головною програмною ідеєю артикулів є збереження східного обряду, який був для руської церкви національним. Збереження обряду в сукупності з прагненням до урівняння в правах з римокатоликами повинно було захистити від денаціоналізації. Лейтмотивом документа виступає національно-захисна спрямованість, тому він є, безсумнівно, одним із найяскравіших явищ українсько-білоруського релігійного та національно-культурного руху кінця XVI ст. Оскільки точні свідчення щодо атрибуції Берестейських артикулів відсутні, доводиться діяти методом виключення. Вилучивши решту єпископів, як неспроможних до такого роду творчості, залишаємо І.Потія – одиноку під ту пору літературну силу уніатів. Він був, очевидно, автором і інших документів берестейської пори, зокрема, актів

Берестейського собору 1596 р. Сказане дозволяє стверджувати, що головним теоретиком унійної програми руської ієрархії був саме Потій. Вочевидь, саме цю обставину враховував М.Шурат, який писав, що в особі І.Потія ми бачимо "...не лише триумф його ідеї, але й триумф нашої національної свідомості в справах віри" [11, 157]. Гадаємо, що Берестейські артикули є вершиною національної свідомості І.Потія, оскільки пізніше його програмно-теоретичні погляди зазнали змін.

Проілюструємо цю думку прикладами. У згаданій праці "Унія" та Берестейських артикулах І.Потій обстоює догмат про походження Святого Духа у флорентійській формулі – "від Отця через Сина". Приймаючи 23 грудня 1595 р. у Римі католицький символ віри, він починає обґрунтовувати походження Святого Духа "від Отця і Сина", що знайшло відображення вже 1598 р. у "Відповіді Клірикові Острозькому" [6, 1041-1042]. Це було безумовним порушенням 1-го Берестейського артикула, який стверджував флорентійське формулювання догмата. 1599 р. у праці "Антиризис" І.Потій уперше висловлюється за целібат духовництва та здійснення причастя під одним видом, хоч і не наполягає на їх негайному введенні до літургічної практики руської церкви. 1608 р. у творі "Гармонія" автор доводить необхідність введення змін за західним зразком, обстоює причастя під одним видом і, що важливо, виступає за введення целібату [5, 169-222] чим, ясна річ, відступає від підписання ним же умов унії (13, 9). К.Студинський слушно замітив з цього приводу, що заява І.Потія про целібат священства є "першим голосом" в уніатсько-руському таборі в цій справі [8, 34].

Констатуємо ще один факт відступу І.Потія від Берестейських умов. 10-11-й пункти передбачали вибори нового митрополита з чотирьох електів, з котрих польський король мав вибрати найбільш гідного. Після номінації в Римі його повинні були висвятити принаймні двоє руських владик. Однак по смерті вже першого уніатського митрополита М.Рагози пункт про обрання митрополита не був виконаний. Фактично (і це відзначають усі унієзнавці) новий митрополит був призначений звичайним способом – грамотою польського короля. 23 серпня 1599 р. монарх підписав указ дворянину Янові Кошичу про ввід у митрополити І.Потія, вибраного "чрез

крилошани духовенства” [4; 104]. Якщо вибори відбулися, то чому І.Потія вибирали не єпископи, а крилошани? 26 вересня 1599 р. король підписав грамоту, яка проголошувала І.Потія митрополитом. У лютому 1600 р. номінацію затвердив папа [14; 274]. 8 квітня король опублікував другий універсал про затвердження номінації І.Потія [4; 106]. Як бачимо, справа затвердження нового митрополита затяглася майже на рік.

Берестейські артикули передбачали обмеження права патронату у виборах ієрархії, проте після Берестейського собору на практиці наслідування митрополичого престолу вирішувалося інакше: митрополитом ставав його коад'ютор (заступник з правами спадковості). Хоч згаданий порядок і забезпечував відому долю наступництва в діяльності митрополитів, проте він виключав небажаних польському урядові та римській курії кандидатів. Право патронату польських королів продовжувало безмежно діяти і в поберестейській добі.

Зміна поглядів І.Потія в догматично-літургічних та організаційно-практичних питаннях програмного плану пояснюється, на нашу думку, скрутним становищем новоутвореної церкви на початку XVII ст., після антиунійних акцій православного табору. Про це слушно наголошено в рукописній біографії І.Потія (початок XVIII ст.) [1; арк.20 зв. – 24]. Згадані латинізуючі зміни програмного плану дратували православних, які ще більше не вірили в обіцянки творців унії про недопущення змін у практику руської церкви.

Припускаємо також, що творці унії (у тому числі й І.Потій) допустились певних прорахунків. Надіючись на підтримку польської влади, ініціатори унії явно недооцінили глибини православного консерватизму та відданості традиції. Творці унії, усвідомлюючи унійні прагнення польсько-католицького табору (власне їх антиукраїнську спрямованість), наївно сподівались, що уніатська церква, використовуючи свій статус легітимності в польській державі, змусить панівну державу відмовитися від колонізаторських задумів і стане тим самим надійним забором проти денаціоналізації. І.Потій між іншим, сподівався, що очолювана ним церква, зрівнявшись з католицькою, отримає у Польщі вищий статус. Констатуємо, що в Речі Посполитій XVII-XVIII ст., уніатська церква продовжувала

залишатись меншовартісною і неповноцінною, а більшість артикулів унії не діяла. Потрібно було не менше двох століть, щоб уніатська церква довела суспільству свою національну сутність та життєздатність.

Одним із важливих аспектів діяльності І.Потія є його боротьба за розширення сфери впливу уніатської церкви в Україні. Хоч Київська митрополія і перейшла після Берестейського собору під юрисдикцію уніатського митрополита, проте Київ не став його резиденцією. І.Потій, як і перед тим М.Рагоза, не ризикував з'являтися в Києві. За деякими свідченнями, він зміг відвідати Київ лише після смерті К.Острозького наприкінці 1608 р. Проте це не дуже сприяло поширенню тут унії, оскільки Печерський монастир – одна з найголовніших київських святинь – так і не підкорився митрополитові.

Якщо в Києві позиції І.Потія були досить слабкими, то на території Київського Полісся йому вдалося заволодіти кращими волостями та угіддями Печерського монастиря, в тому числі й землями так званої Тетерівської волості, поблизу котрої знаходилося село Потіївка. Джерела початку XVII ст. стверджують, що село було митрополичим маєтком. Враховуючи те, що Потіївка була заснована напередодні Берестя, а також наявність неподалік сіл з локативними назвами, приходимо до висноку про увічнення пам'яті про Іпатія Потія в поліській топоніміці [9, 12-13].

Досить важливі і цікаві моменти пов'язані з діяльністю І.Потія на Волині. Ї справа не тільки в тому, що головні подвижники унії – К.Терлецький та І.Потій – посідали волинські єпархії. Наприкінці XVI ст. Волинь була епіцентром культурно-національного та релігійного життя України. Тому доля унії вирішувалась саме тут.

Після смерті Володимирського єпископа М.Хребтовича Адам Потій постригся в ченці і очолив одну з найбільших єпархій митрополії. Цікаво, що саме князь К.Острозький спричинився найбільше до затвердження королем Потієвої кандидатури. Унійна ініціатива належала тоді ще К.Терлецькому. Лише 1594 р. до неї прилучився І.Потій. 2 грудня 1594 р. датується торчинська декларація в справі унії, яку він підписав. Саме в цей час розпочинається відоме науці його листування з К.Острозьким.

1595 роком, який став вирішальним у підготовці унії, датуються листи І.Потія до М.Рагози, написані на Волині (в Рожанці, Бересті, Володимирі, Кобрині). Владика багато їздив, писав, доклав чимало зусиль для підготовки унійних документів, з котрими і був делегований разом з К.Терлецьким до Риму. Дослідники ХІХ ст., у тому числі й І.Франко, уважали згадані листи нещирими, оскільки І.Потій божився К.Острозькому й М.Рагозі у своїй непричетності до унійної справи. Деякі сучасні дослідники вбачають у згаданому феномені схильність владики до вирішення церковних проблем неунійним шляхом, у чому він змикався з митрополитом М.Рагозою, який також тривалий час не прилучався до унійної ініціативи.

У середині травня 1596 р. І.Потій повернувся з Риму. Існують свідчення, що він відслужив служби в Бересті і Володимирі, об'їздив єпархію, пропагуючи унію [13, 105-106]. Зрештою, він скликав у Бересті єпархіальний синод, в якому взяло участь більше ста священників [12, 314-316]. Через рік після Берестейського собору І.Потій скликав у Бересті черговий синод єпархіального духівництва (липень 1597 р.), на якому повідомив про свою рішучість в обстоюванні унії. Віднині висвячуватись мали лише священники, вірні уніатському єпископові. Того ж року він заснував уніатську школу при Володимирському соборі, забезпечивши її прибутками Спаського монастиря. І.Потій опікувався цією школою і пізніше: 19.04.1609 р. він записав на її потреби 3,5 тис. злотих щорічно. Другим важливим кроком ієрарха у Володимирі було реформування соборного крилосу (капітули) за зразком католицької церкви. Володимирський крилос загалом підтримував І.Потія в його унійних заходах. У своїй єпархії владика діяв досить рішуче: виселяв і виганяв непокірних ченців і священників. У джерелах зафіксовано його напади на Іллінську і Василівську церкви Володимира.

Наведені факти ілюструють конфесійну боротьбу в українському суспільстві наприкінці ХVІ – початку ХVІІ ст., в умовах якої відбувалось становлення уніатської церкви. Треба сказати, що однією із найголовніших перешкод на шляху переходу церков на унію навіть у тих єпархіях, єпископи котрих прийняли унію, було магнатсько-шляхетське патрональне право, юрисдикція котрого поширювалась, вочевидь, на значну частину церков і монастирів.

Волинська шляхта і магнатерія чинила спочатку впертий опір І.Потієві, а духівництво, підкоряючись волі світських патронів, боялось приймати унію всупереч духовній владі. Вочевидь, І.Потієві вдалося все ж таки частково зламати опір волинської еліти, в результаті чого відбулись відомі акції масового переходу на унію в 1598 та 1603 рр., якщо, звичайно, довіряти свідченням К.Жоховського [15, 38].

Ще один цікавий момент, наведений у згадуваному життєпису І.Потія, кидає світло на його стосунки з волинськими магнатами. Автор повідомляє, що І.Потій, борючись з патрональним правом, звертався за протекцією до короля, який надав йому князя Четвертинського, уповноваживши обох правом притягнення до суду кожного православного каплана [1, 22 зв.]. У творі йдеться, очевидно, про князя Григорія Остафійовича Четвертинського (р.н.н. – 1651) зі Старої Четвертні, який був у 1638-1651 рр. луцьким підкоморієм. Історіографічна традиція зображує представників цього старожитного роду українських князів, як оборонців схизми і ворогів унії та католицизму. Проте відомо, що князь Четвертинський поставив 1603 р. свій підпис під унійною заявою “обивателів Волинського воєводства й інших повітів”.

Складними були стосунки І.Потія з князем К.Острозьким, особливо після Берестейського собору 1596 р. 3.06.1598 р. владика написав до нього знаменитого листа, в якому виступив з догматично-богословським обґрунтуванням Берестейської унії, критикою кризових явищ православ'я, звинуваченнями старого князя в розірванні вчиненої злуки з Римом. У листі є чимало погроз, автор намагається зняти з себе вину за міжконфесійний розбрат, проте він готовий до продовження переговорів з князем, який, як відомо, відмовився від будь-яких подальших контактів з І.Потієм. Не менш яскравою є й відповідь І.Потія Клірикові Острозькому.

А.Пекар має, вочевидь, цілковиту рацію, стверджуючи, що зі смертю О.Острозького антиунійне спрямування волинської шляхти практично не змінилось [7, 202]. Цьому сприяла, звичайно, тверда позиція К.Острозького, який не допустив І.Потія до місійної діяльності на Наддніпрянщині і Великій Волині, протестуючи проти його будь-яких кроків. Він навіть протестував проти того, що, ставши митрополитом, І.Потій залишив за собою Володимирське єпископство

і, таким чином, незаконно посідав два владцтва (цікаво, що папа римський, який дозволив І.Потієві одночасне посідання двох кафедр, звужив його юрисдикцію над Володимирською кафедрою до рівня суто адміністративних функцій).

Будучи активним прихильником унії, І.Потій написав цілий ряд творів на її оборону. Як і інша література уніатського табору – це пам'ятки, яким були властиві гуманістичні традиції та ренесансно-бароковий стиль, хоч вони й переповнені термінологією з арсеналу засобів боротьби, які характерні для тогочасної полемічної літератури. Твори І.Потія, у тому числі і його проповіді та гомілії, свідчать про високий рівень його вченості та національно-конфесійної свідомості.

Гадаємо, що тільки з урахуванням зазначених моментів можливе написання наукової, повноцінної у всіх відношеннях, об'єктивної біографії Іпатія Потія, а також наświetлення його плідної, часом суперечливої діяльності на ниві поступу уніатської церкви.

1. Архив Санкт-Петербургского отделения института истории РАН. – Ф.52. – Оп.1. – Ед.хр.321.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.У. – К.: Наукова думка, 1994. – 687 с.
3. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – Спб.: Б.и., 1901. – 487 с.
4. Описание документов Архива Западнорусских униатских митрополитов. – Т.1. – Спб.: Б.и., 1897. – 532 с.
5. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн.2 (РИБ. – Т.VII). – Птб.: Б.и., 1882. – 936 с.
6. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн.3. (РИБ. – Т.XIX). – Птб.: Б.и., 1903. – 1320 с.
7. Пекар А. Іпатій Потій – провісник з'єднання // Записки ЧСВВ. – 1996. – Т.XV. – С.145-246.
8. Студинський К. Полемічне письменство в р. 1608 // ЗНГШ. – Т.104. – Львів, 1911. – С.1-76.
9. Тимошенко Л. З історії уніатської церкви на Клівщині. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1987. – 70 с.
10. Тимошенко Л. Чи був об'єктивним Іван Франко в оцінці Берестейської унії? // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.2. – Дрогобич: Б.в. 1997. – С.124-129.
11. Шурат В. Потієва Унія // Ювілейна книга в 33-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – Львів: Б.в., 1914. – С.154-187.

12. Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Roma, 1970. – 540 p.
13. Sacrum Poloniae Millenium. – V.1. – Roma, 1954. – 492 p.
14. Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae. – Vol.3. – Roma, 1861. – 388 p.
15. Zochowsky Суррян. Colloquium Lubelskie o unii gr. Cerkwi z rzymsk. Kosciolem. – Supraslii, 1680. – 436 s.

Леонід Тимошенко. Маловідоме з унійної діяльності Іпатія Потія. Автор розглядає малодосліджені аспекти діяльності єпископа і митрополита, представляючи його як головного теоретика Берестейської унії. Підкреслюється, що програмні положення, висунені І.Потієм, зазнали змін уже в перші роки після Берестейського собору. На основі широкого кола джерел висвітлено боротьбу постаті за поширення уніатської церкви на Київщині та Волині.

Леонид Тимошенко. Малоизвестное из унионной деятельности Ипатия Потея. Автор рассматривает малоисследованные аспекты деятельности епископа и митрополита, представляя его как главного теоретика Брестской унии. Подчеркивается, что программные положения, выдвинутые И.Потеем, претерпели изменения уже в первые годы после Брестского собора. На основе широкого круга источников показана борьба деятеля за распространение униатской церкви на Киевщине и Волини.

Leonid Tymoshenko. Unknown uniate activity of Ipatiy Potiy. The author considers poorly studied aspects of this bishop and metropolitan's activity, representing him as a chief theoretician of Brest 1596 Union. It has been emphasized here, that the put out by I.Potiy programme theses underwent changes in the very next years after the Brest Synod. Also on the basis of the wide circle of sources there's been elucidated this man's struggle for the spread of the Uniate Church in Kyiv and Volyn'regions.